

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΥ

*Τι προσφέρει η νεότερη έκδοση του εμπειρισμού
στους έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες*

Γεράσιμος Κουζέλης, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών,
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

Περιγράφοντας πριν από 40 χρόνια την κατάσταση των κοινωνικών επιστημών ο Πόππερ διατύπωνε μια θέση με την οποία ήταν σύμφωνος και ο εν διαμάχη συνομιλητής του Αντόρνο: «Η νίκη της ανθρωπολογίας» σημείωνε, «είναι η νίκη μιας δήθεν παρατηρησιακής, δήθεν περιγραφικής και δήθεν πιο αντικειμενικής και γι' αυτό κατ' επίφαση φυσικοεπιστημονικής μεθόδου. Είναι μια πύρρεια νίκη: ακόμα μια τέτοια νίκη και χαθήκαμε ...»¹

Η επικράτηση της μεθόδου που συνδέεται με την πληθωριστική χρήση της έκφρασης «κοινωνική κατασκευή» θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί αυτήν τη δεύτερη νίκη. Αυτό που –για να παραμείνω στη φρασεολογία του Πόππερ– «μας σώζει», είναι πως πρόκειται μάλλον για επανάληψη της προηγούμενης νίκης ή για εδραίωσή της σε διευρυμένο πεδίο μάχης.

«Πεδίο μάχης»; Αν και δεν χρειάζεται να αιτιολογήσουμε τη χρήση αυτής της μεταφοράς στα συμφοραζόμενα της ιστορίας των επιστημών ή και των φιλοσοφικών ρευμάτων, μοιάζει τουλάχιστον υπερβολική στη συγκεκριμένη περίπτωση: οι κοινωνικές κατασκευές πολλαπλασιάστηκαν γύρω μας χωρίς σοβαρές αντιστάσεις, τουλάχιστον από την πλευρά των κοινωνικοεπιστημονικών Παραδειγμάτων που φαινομενικά εκθρόνιζαν. Η αναταραχή που προκάλεσαν προερχόταν περισσότερο από το κοινωνικό ακροατήριο παρά από τις αντίστοιχες επιστημονικές κοινότητες. Τα μέλη των τελευταίων φαίνεται πως αναγνώρισαν αμέσως τη γοητεία του νέου ρεύματος, ακόμα και αν της αντιστάθηκαν.

Πράγματι, η ιδέα της κοινωνικής κατασκευής ασκεί μια ιδιαίζουσα γοητεία στους κοινωνικούς επιστήμονες, που ξεπερνά κατά πολύ τις συνέπειες της επικράτησής της στη φρασεολογία της μόδας. Τους απελευθερώνει. Και μάλιστα πολλαπλά.

Τους απελευθερώνει πρωταρχικά από το ασήκωτο βάρος των οντολογιών και

1. Karl R. Popper, «Η λογική των κοινωνικών επιστημών», στο Γ. Κουζέλης και Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα, Νήσος, 1996, σσ. 312-313.

της ουσιοκρατίας. Τα αντικείμενά τους και οι έννοιες με τις οποίες προσεγγίζονται παύουν να είναι προσδεδμεμένες σε αναγκαιότητες και σταθερές. Εισέρχονται στο γόνιμο για την έρευνα πεδίο των «ιστορικών γεγονότων, των κοινωνικών δυνάμεων και των ιδεολογιών»².

Η τόσο απλή αυτή κίνηση σηματοδοτεί μια εξαιρετικά αποτελεσματική στρατηγική, η σημασία της οποίας δεν περιορίζεται στη ριζική διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου των κοινωνικών επιστημών (οτιδήποτε μπορεί πλέον να εξεταστεί τουλάχιστον και ως κοινωνική κατασκευή). Οι επιστήμονες αυτοί, απελευθερωμένοι από τα δεσμά των θεωρήσεων «από τα πάνω», που –ακόμα κι αν δεν κρίθηκαν ύποπτες για τάσεις ολοκληρωτισμού– τους επέβαλαν μια δυσβάστακτη πειθαρχία Λόγου, μπορούν πλέον να στραφούν «από τα κάτω» στο τοπικό, χωρίς όμως να κινδυνεύουν από τις διατρεβλωτικές συνέπειες της κοντινής λήψης: είναι υποψιασμένοι για την πανουργία του μικρού, του επιμέρους, για τον ιδεολογικό του συμπροσδιορισμό.

Και κάτι περισσότερο: είναι πλέον σε θέση να απευθυνθούν διαφωτιστικά στο ευρύτερο κοινό αποκαλύπτοντας το κατασκευασμένο του αντικειμένου τους. Η ιδιαίτερη γοητεία της ιδέας της κοινωνικής κατασκευής έγκειται κατά κύριο λόγο σ' αυτή την κριτική λειτουργία της, που παρέχεται με ελάχιστο κόστος. Θα προσπαθήσω επιγραμματικά να εξηγήσω τι εννοώ.

Ο Ian Hacking, στο πρόσφατο βιβλίο του με το χαρακτηριστικό τίτλο *Κοινωνική κατασκευή ποιανού;*, μας προτείνει ένα αναλυτικό σχήμα περιγραφής αυτού που αποκαλεί κατασκευοκρατία³. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, ο κριτικός πυρήνας της κατασκευοκρατικής προσέγγισης του αντικειμένου Χ έγκειται στον κεντρικό της ισχυρισμό ότι το Χ, όπως το γνωρίζουμε, θα μπορούσε και να μην υπάρχει ή να μην είναι έτσι όπως είναι. Δεν προσδιορίζεται από την ουσία των πραγμάτων και δεν είναι αναπόφευκτο. Ο κεντρικός αυτός ισχυρισμός συνοδεύεται συχνά, ανάλογα με το βαθμό ριζοσπαστικότητας και αγωνιστικότητας του εκάστοτε ερευνητή, από δύο ακόμα ισχυρισμούς: (α) ότι το Χ, όπως είναι, είναι κάτι κακό και (β) ότι τα πράγματα θα ήταν καλύτερα αν καταργούσαμε ή αναμορφώναμε εκ θεμελίων το Χ.

Η μετάβαση από τον πρώτο στους επόμενους ισχυρισμούς δεν είναι απαραίτητη. Ο ερευνητής μπορεί να κρατήσει τις αποστάσεις του από τις όποιες πρακτικές προεκτάσεις, έχει όμως, αν το επιθυμεί, το νόμιμο δικαίωμα να εξαγάγει πολιτικά συμπεράσματα με έναν, το επαναλαμβάνω, άκρως οικονομικό τρόπο, εφόσον μπορεί πάντα να επικαλεστεί το αρχικό του διαφωτιστικό ενδιαφέρον. Το διαφωτιστικό αυτό ενδιαφέρον συνοψίζεται στη διατύπωση που συνήθως χρησιμεύει ως τίτλος (βιβλίου, άρθρου ή ερευνητικού προγράμματος): το Χ είναι κοινωνικά κατασκευασμένο. Όπως και αν αυτοπεριορίζεται η ερευνητική διάσταση («θα αποδείξω ότι» ή απλώς «θα δείξω» ή «θα περιγράψω πώς κατασκευάστηκε ή κατασκευάζεται το Χ ή η ιδέα του Χ»), διατηρείται μια αφετηριακή πρόθεση συνειδητοποίησης.

2. Ian Hacking, *Was heisst «soziale Konstruktion»?», Φραγκφούρτη, Fischer, 1999, σελ. 12.*

3. Στο ίδιο, σελ. 19.

Η οικονομία στην επιχειρηματολογία και τη θεωρητική ανάπτυξη προκύπτει από τη στιγμιαία άρση της πολυπλοκότητας, ως αποτέλεσμα του αποκαλυπτικού χαρακτήρα αυτού που ο κονστρουκτιβισμός μάς καλεί να συνειδητοποιήσουμε. Γι' αυτό κι ο Hacking προσθέτει μια λογική προϋπόθεση του ισχυρισμού ότι κάτι είναι κοινωνικά κατασκευασμένο: την πεποίθηση ή διαπίστωση του ερευνητή ότι αυτό το Χ στη δεδομένη κατάσταση των πραγμάτων θεωρείται αυτονόητο και αναπόφευκτο⁴.

Η απλή παρακολούθηση των αλληλεπιδράσεων, που συνιστούν την ιστορική διαδικασία της κατασκευής ενός συγκεκριμένου, ενέχει επομένως το στοιχείο μιας κριτικής που δεν προϋποθέτει την ανακατασκευή του συνολικού πλαισίου, μέσα στο οποίο ορίζεται το συγκεκριμένο. Η κονστρουκτιβιστική κριτική δεν απαιτεί πλήρη ανάπτυξη των εννοιών, προσδιορισμό της ιδεολογικής αναγκαιότητας του κατασκευασμένου και σύνδεσή του με τις άλλες κατασκευές του κοινωνικού πλαισίου και με τις υλικές μορφές εξασφάλισής τους. Κατ' αρχήν τουλάχιστον, φαίνεται να απαλλάσσει τον ερευνητή από το πολλαπλά επιβαρυνόμενο μέλημα της εξήγησης. Η έκθεση των διεργασιών της κατασκευής υπηρετεί το πρόταγμα της κατανόησής τους και κριτικά εκείνο της άρσης του αυτονόητου. Η διαδικασία παραγωγής του αυτονόητου ως αυτονόητου δεν αποτελεί κατ' ανάγκην αντικείμενο της έρευνας.

Υπ' αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε τη –ριζικά περιορισμένη, αλλά και ριζικά οικονομικότερη, σε σχέση τουλάχιστον με το μαρξικό Παράδειγμα– κριτική αξίωση του κονστρουκτιβισμού με εκείνες τις μεθόδους ανάπτυξης ή παρουσίωσης, που θέτουν στο επίκεντρό τους την αιφνιδιαστική αποσταθεροποίηση του οικείου των φαινομένων. Η κριτική αυτή διάσταση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί διδακτική ή μάλλον προπαιδευτική.

Πέρα από αυτήν τη διπλά απελευθερωτική λειτουργία (απελευθέρωση του αντικείμενου από το πεδίο του αυτονόητου και αναπόφευκτου και απελευθέρωση του ερευνητή από το βάρος της ανακατασκευής) το ερευνητικό πρόγραμμα των κοινωνικών κατασκευών εισάγει και την αποδέσμευση από κάθε αναφορά στο όλον. Η τεκμηρίωση του ισχυρισμού ότι κάτι είναι κοινωνικά κατασκευασμένο δεν οδηγεί κατ' ανάγκην στην αποδοχή της αντίληψης ότι όλος ο κόσμος μας είναι εξίσου κοινωνικά κατασκευασμένος, αλλά ούτε και σε οποιαδήποτε δέσμευση σχετικά με άλλα αντικείμενα ή ιδέες. Και κυρίως: δεν απαιτεί τέτοιου είδους συνδέσεις. Η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση καθιστά τα αντικείμενα της έρευνας κατ' αρχήν αυτόνομα και αυτοτελή.

Και με το «κατ' αρχήν» εννοώ: στη βάση του συγκεκριμένου γνωστικού διαφέροντος της προσέγγισης αυτής, Ότι το διαφέρον αυτό είναι περιορισμένο σε σχέση με τα κοινωνικοεπιστημονικά Παραδείγματα που αντικατέστησε, δεν μπορεί να θεωρηθεί αδικαιολόγητη μομφή, καθώς ο ίδιος ο κονστρουκτιβισμός σπεύδει, στις περισσότερες εκδοχές του, να παραιτηθεί από άλλες αξιώσεις.

Θα ήθελα να προσδιορίσω την έκταση της παραίτησης, που ήδη υπαινίχθηκα

4. Στο ίδιο, σελ. 28.

με την οικονομία στην έννοια της κριτικής, αναφερόμενος σε δύο ακόμη ζεύγη εννοιών.

Η ενδεικτικότερη για το πεδίο αρμοδιότητας του κονστρουκτιβισμού μετατόπιση είναι αυτή από την έννοια της παραγωγής στην έννοια της κατασκευής. Ενώ η πρώτη παραπέμπει σε ένα ολόκληρο πλαίσιο αλληλοπροσδιοριζόμενων κοινωνικών σχέσεων, η δεύτερη επικεντρώνεται στη συγκεκριμένη διεργασία. Η κρισιμότερη συνέπεια αυτής της μετατόπισης είναι ο περιορισμός ισχύος της έννοιας της εξουσίας. Αν κι εδώ πάλι μπορούμε να διακρίνουμε την απελευθερωτική συνέπεια της συγκρότησης του πεδίου της περιφημής μικροφυσικής, δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε ότι στο πλαίσιο της –κατά κανόνα συμβολικής– αλληλεπίδρασης, τείνει να υποβαθμιστεί το διακύβευμα των ασύμμετρων σχέσεων. Η εν δυνάμει αναγωγή των σχέσεων εξουσίας σε διυποκειμενικές σχέσεις, τις μεταφέρει στο πεδίο απροδιοριστίας των εντάσεων.

Ανάλογες τάσεις διαφαίνονται ως συνέπεια της εξίσου απελευθερωτικής αποσύνδεσης των υπό διερεύνηση αντικειμένων ή ιδεών από τις ουσίες. Το κατασκευασμένο αντιμετωπίζεται ως συμβεβηκώς. Παρά την όποια οργάνωση των νοηματοδοτήσεων, ο συνήθης αυτοπεριορισμός του ερευνητή στο επίπεδο της συγκρότησης του κειμένου δεν επιτρέπει την αναζήτηση προσδιορισμών που να αίρουν την τυχαιότητα του αποτελέσματος της κατασκευής. Το σχεσιακό καθίσταται αυτομάτως σχετικό, όσο απουσιάζει οποιαδήποτε άλλη χρονική διάσταση εκτός εκείνης που ορίζει την ίδια την κατασκευή. Αν εγκαταλειφθεί κάθε στοιχείο αναδρομικής ιστορικής ανακατασκευής της διαδικασίας που οδηγεί στην κατασκευή, θα χαθεί και η δυνατότητα κριτικής του συγκυριακού ως προϊόντος σχεσιακών μεν, αλλά παραταύτα αναγκαίων προσδιορισμών. Στην ιστορία της επιστήμης αυτό υπήρξε και το όριο της ορθολογικότητας των προσεγγίσεων της⁵.

Ο περιορισμός της έρευνας στο τοπικό σκηνικό της κατασκευής είναι αυτός που μου επέτρεψε αρχικά να συνδέσω το νέο ρεύμα με την ανθρωπολογική μέθοδο για την οποία έκανε λόγο ο Πόππερ. Και στις δύο περιπτώσεις ο κοινωνικός επιστήμονας, εξασφαλίζοντας την πολιτική ορθότητα της στάσης του –φυσικοεπιστημονικό ιδεώδες τότε, διαφωτιστική πρόθεση τώρα–, μπορεί ήσυχος να στραφεί στην, κατά κανόνα εμπειριστικών προδιαγραφών, έρευνα του πλούσιου πλέον πεδίου των δεδομένων του.

Αν διατύπωσα αυτήν τη θέση αφοριστικά, εξίσου αφοριστικά θα χρειαστεί να καταθέσω και κάποιες επισημάνσεις που αναφέρονται στην υποδοχή του κονστρουκτιβισμού στην Ελλάδα.

Η αυτοαναμόρφωση του κυρίαρχου Παραδείγματος στην πορεία του από το λειτουργισμό μέχρι τον κονστρουκτιβισμό –έτσι όπως μας τον δείχνει παραστατικά

5. Georges Canguilhem, «Ο ρόλος της επιστημολογίας στη σύγχρονη ιστοριογραφία των επιστημών», στο Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Επιστημολογία. Κείμενα*, Αθήνα, Νήσος, 1993, σσ. 413 κ.ε.

η βιβλιογραφία των Πάρσονς και Λούμαν- συνοδεύεται στο πλαίσιο των ελληνικών κοινωνικοπολιτικών και επιστημολογικών δεδομένων από ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν την κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων.

Κατ' αρχάς σ' ό,τι αφορά την ακαδημαϊκή προέλευση των μελών της. Οι έλληνες κοινωνικοί επιστήμονες προέρχονται από διαφορετικές επιστημονικές παραδόσεις, πράγμα που μέχρι τώρα, αντί να αποβεί γόνιμο, έχει μάλλον δυσχεράνει την εσωτερική επικοινωνία, καθώς οι ευκαιρίες για βασική έρευνα ήταν και παραμένουν πενιχρές. Το νέο μεθοδολογικό Παράδειγμα δίνει τη δυνατότητα μιας εύκολης αρχικής συνεννόησης και αφήνει στο περιθώριο –ως μη κρίσιμα ή και ως θέματα δευτερογενούς επιλογής ή απόφασης του ερευνητή– συνολικότερες θεωρητικές αναφορές, τις οποίες μάλιστα παρουσιάζει ως συμβιβάσιμες όσο γίνεται σεβαστό το κατασκευαστικό πλαίσιο. Μεταθέτει, δηλαδή, τις διαφορές σχετικά με τις ρητές ή άρρητες θεωρητικές και αξιακές φορτίσεις της ερευνητικής δραστηριότητας σ' ένα μετα-επίπεδο, για το οποίο δηλώνει αναρμόδιο.

Μια τέτοια νόρμα συνιστά βεβαίως συγκεκριμένη επιστημολογική επιλογή, η αποδοχή της διευκολύνεται όμως από τρεις παράγοντες: Πρώτον, είναι και φαίνεται συγγενής με την εκ των πραγμάτων επικρατούσα και στην Ελλάδα, αγγλοσαξονικής προέλευσης, στάση απέναντι στην κοινωνική έρευνα, πράγμα που της εξασφαλίζει την κρίσιμη μάζα υποστηρικτών. Δεύτερον, διατηρώντας –όπως προσπάθησα να δείξω– με οικονομικό τρόπο την αξίωση κριτικής του κατεστημένου, δίνει διέξοδο στις απόψεις που θα έτειναν να προσάψουν στον εμπειριστικό πυρήνα στάση αποδοχής των κοινωνικών δεδομένων. Και τρίτον, ο κονστρουκτιβισμός εμφανίζεται να ενσωματώνει στοιχεία όχι μόνο της παράδοσης της Κριτικής Θεωρίας που ακριβώς προσάπτει στο θετικισμό μια τέτοιου είδους αποδοχή, αλλά και του παλαιότερου και νεότερου ιστορισμού, της φαινομενολογίας ή, από την πλευρά των νεότερων επιστημονικών αναζητήσεων, της γνωστικής ψυχολογίας, της γλωσσολογίας, της επικοινωνιολογίας, της βιολογίας. Αν γίνεται αποδεκτή η αυτο-οροθέτηση του ρεύματος ως μεθοδολογικού, κάθε ερευνητής μπορεί να βρει ίχνη μιας θεωρητικής προ-ϊστορίας, την οποία δικαιούται σ' ένα άλλο επίπεδο να ενεργοποιήσει.

Ο δεύτερος από τους παραπάνω παράγοντες αξίζει μεγαλύτερης προσοχής. Γιατί το διαφωτιστικό και αποκαλυπτικό ως προς το κατεστημένο μέλημα του κονστρουκτιβισμού μοιάζει να δίνει διέξοδο στις πολιτικές υποθήκες της κοινότητας των κοινωνικών επιστημόνων στην Ελλάδα, υποθήκες που συνδέονται άμεσα με το κλίμα μέσα στο οποίο άρχισε ουσιαστικά να συγκροτείται αυτή η κοινότητα μετά τη μεταπολίτευση. Αν τα μέλη της καλούνται με αυξημένες πιέσεις και αυξημένα κίνητρα να αναλάβουν το κόστος συνδιαχείρισης του Κοινωνικού⁶, η διέξοδος αυτή δεν μπορεί παρά να είναι ευπρόσδεκτη.

6. Βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, «Από τη διδασκαλία στα προγράμματα: Γνώση και εξουσία στο σημερινό Πανεπιστήμιο», στο *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2000, σελ. 208.

Η ευκολία με την οποία κανείς μπορεί να ανασύρει από το κονστρουκτιβιστικό Παράδειγμα παραλλαγμένα ίχνη διαφορετικών φιλοσοφικών ρευμάτων, έχει επίσης μια ιδιαίτερη σημασία, καθώς ικανοποιεί την ανομολόγητη αλλά πρόδηλη αποστροφή προς τη φιλοσοφία που χαρακτηρίζει τον πανεπιστημιακό θεσμό και την κοινότητά του. Ο κονστρουκτιβισμός διαβάζει Μπέργκερ και Λούκμαν, που διαβάζουν Σουτς, που διαβάσει Χούσσερλ και Βέμπερ, κατά τρόπο που κάνει σαφές ότι η παρακολούθηση αυτής της αναδρομικής ανάγνωσης αν δεν είναι περιττή τουλάχιστον δεν είναι απαραίτητη, εφόσον όλα κρίνονται στην εφαρμογή της μεθόδου. Ελάχιστοι από τους έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες θα δήλωναν απερίφραστα ότι η γνώση της φιλοσοφίας είναι περιττή, αλλά ακόμη λιγότεροι θα θεωρούσαν απαραίτητη τη διδασκαλία της στα πανεπιστημιακά τμήματα που εκπαιδεύουν κοινωνικούς επιστήμονες.